
Gratianus és a középkori jogtudomány

Bónis Péter*

a középkori jogtudomány megszületését hagyományosan a XII. századi bolognai egyetemhez kötik.¹ Csakhogy ekkoriban Bolognában még nem létezett egyetem annak XIII. századi értelmében. Amint ezt Giorgio Cencetti, a neves olasz történész megállapította, és a mérvadó olasz jogtörténészek (pl. Manlio Bellomo) is elfogadták megállapításait, a XII. században a bolognai egyetem pusztán egymás mellett létező, egymástól *független scholák összessége* volt.² Az universitasok csak később alakultak ki. A XII. század elején még nem léteztek a megszerzett tudást igazoló fokozatok, címek. Bárki nyithatott scholát, ha tekintélye elegendő arra, hogy tanítványokat vonzzon maga köré. Persze ilyen tekintélyre csak kevesen tettek szert, ennek leghatékonyabb biztosítéka az volt, ha maguk is valamely híres mestertől tanultak. Így alakult ki az a folyamatos glosszátori hagyomány és átadott tudásanyag, amely szépen megfigyelhető pl. Irnerius – Bulgarus – Johannes Bassianus – Azo – Accursius esetében.

Gratianus ennek a korszaknak homályba vesző alakja. A jogtörténettudomány hosszú ideje próbálja kideríteni kilétét és művének, a *Decretum*nak a keletkezéstörténetét. Nem érdektelen tehát ennek a XII. századi jogtudósnak és művének részletesebb bemutatása. E tanulmányban elsősorban Gratianus személyére próbálunk koncentrálni, a *Decretum* redakciójáról kialakult viták ismertetése terjedelmi okokból nem lehet most kimerítő.

* Egyetemi tanársegéd, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti és Jogelméleti Tanszék.

¹ A glosszátorok korához a magyar szakirodalomból vö. Pokol Béla: *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*, Budapest, Dialóg-Campus, 2008.; Kajtár István: *Egyetemes jogtörténet*. I. Pécs, Dialóg-Campus, 1997.; Gönczi Katalin – Horváth Pál – Stipta István – Zlinszky János: *Egyetemes jogtörténet I-II*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1999, 231-299.; Szabó Béla: Doktor alkotta jog. *Communis opinio doctorum* és más jelenségek, in Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum – Ember alkotta jog*. Műhelytanulmányok. Miskolc, Bíbor, 2001, 111-156.; Szabó Béla: A glosszátorok tanainak uralma az itáliai jogszolgáltatás felett a 13–15. században, *Jogelméleti Szemle* 2007. június.

² Giorgio Cencetti: *Studium fuit Bononie*, *Studi Medievali* 7 (1966) 807.: „Esistevano tante societates quanti erano i doctores regentes, i maestri che tenevano scuola e che nel secolo XII erano assolutamente indipendenti l'uno dall'altro.” Manlio Bellomo: *Saggio sull'Università nell'età del Diritto Comune*. Roma, Il Cigno, 1995.

I. Gratianus személye

Gratianus születésének pontos helyét és idejét nem tudjuk.³ A legkorábbi forrás, Boncompagnus de Signa Rhetoricája szerint, amely a XIII. század első harmadában (1235 körül) íródott, Gratianus Orvietóból származott (Gratianus de Urbeveteri).⁴ E század végén egy másik krónikás, a huzamosabb ideig Rómában tartózkodó, de a sziléziai Troppauból származó Martinus Polonus már az Orvietóhoz egyébként elég közeli Chiusi városát jelöli meg Gratianus születési helyéül.⁵ A XIV. századi krónikás Johannes Columna szerint Gratianus „ex oppido Carraria prope Ficullas” származott.⁶ Johannes Trithemius szerint toszkán volt, a későbbi szerzők pedig valamely korábbi krónika megállapítását veszik át.

Nem tudjuk, hogy a Johannes Columna által említett Carraria nevű helység hol helyezkedett el. Bizonyos, hogy 1242-ben Orvieto egyik városrészét La Carrara-nak hívták, de hogy ez a városrész egy évszázaddal korábban is létezett-e, nem tudjuk. Minthogy Ficulle 13 km-re fekszik Orvietótól, és 23 km-re Chiusi-tól, Seckel szerint

³ Gratianusról alapvető Enrique De León: La biografía di Graziano, in: *La cultura giuridico-canonica medioevale. Premesse per un dialogo ecumenico*, a cura di E. De León - N. Álvarez de las Asturias, Milano, Giuffrè, 2003, 89-107.; Carlos Larrainzar: La ricerca attuale sul "Decretum Gratiani", i.m., 45-88.; Stephan Kuttner: The father of the science of canon law, *The Jurist* 1 (1941) 2-19.; Peter Landau: Gratians Arbeitsplan, in: *Iuri canonico promovendo: Festschrift für Heribert Schmitz zum 65. Geburtstag*, Regensburg, Pustet, 1994, 691-707.; Peter Landau: Neue Forschungen zu vorgratianischen Kanonensammlungen und den Quellen des gratianischen Dekrets, *Ius Commune* 11 (1984) 1-29.; Peter Landau: Quellen und Bedeutung des gratianischen Dekrets, *Studia et Documenta Historiae et Juris* 52 (1986) 218-235.; Carlos Larrainzar: El borrador de la "Concordia" de Graciano: Sankt Gallen, Stiftsbibliothek MS 673 (=Sg), *Ius Ecclesiae* 11 (1999) 593-666.; Carlos Larrainzar: El Decreto de Graciano del código Fd (=Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale "Conventi soppressi" A. I. 402). In memoriam Rudolf Weigand, *Ius Ecclesiae* 10 (1998) 593-666.; Carlos Larrainzar, Le radici canoniche della cultura giuridica occidentale, *Ius Ecclesiae* 13 (2001) 23-46.; Charles Munier: *Les sources patristiques du droit de l'église du VIIIe au XIIIe siècle*, Mulhouse, Salvator, 1957.; Diego Quaglioni: Graziano, *Dizionario Biografico degli Italiani* 50 (2002) 1-6.; Adam Vetulani: *Sur Gratien et les décrétales*, Aldershot, Ashgate, 1990.; Anders Winroth: *The Making of Gratian's Decretum*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.; Anders Winroth: The two recensions of Gratian's Decretum, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 83 (1997) 22-31.

⁴ Augusto Gaudenzi (ed.): Boncompagni Rhetorica Novissima, in: *Bibliotheca Iuridica Medii Aevi*, Bononiae, Soc. Azzoguidana, 1892, II 253.

⁵ Paul Weiland (ed.), Martini Chronicon pontificum et imperatorum, in: *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptores, 22. kötet, Hannoverae, Hahn, 1873, 469.

⁶ Johannis Columna: De viris illustribus, in: Mittarelli-Costadoni: *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti, quibus plura interferuntur tum ceteras Italico-monasticas res, tum historiam ecclesiasticam remque diplomaticam illustrantia*, I-IX, Venetiis 1755-1773, III 324: „Gratianus monachus abbatiae Montis Orbetani diocesis Urbevetae ex oppido Carraria prope Ficullas, homo studiosissimus fuit. Hic presbyter et monachus existens librum Decretorum per diversa volumina sparsum in unum recollegit et dicta reducens. Et cum opus sic compositum summo vellet Pontifici praesentare, nec per se ipsum posset habere ingressum quia monachus et pauper erat, cuidam magno praelato adhaesit, qui librum respiciens et insipiens pauperuli monachi sibi librum attribuens, librum Summo Pontifici praesentavit, attribuens sibi opus. Quod cum Gratianus percepisset, cum magna instantia introductione alterius, Papae se fecit praesentari... et facta diligenti examinatione et veritate inventa, quod opus tam utile et proficuum Ecclesiae Dei Gratianus ediderat, et per summum pontificem generaliter approbatum, facto quoque mandato, ut per omnes scholas universaliter legeretur, ipsum ad episcopatum clusinum promovit, in quo multa scribens et dictans diem clausit extremum.”

mindkét város magának követelhetette az említett helységet, így az említett krónikák összegegyeztethetőek lennének.⁷ A korai summák azonban nem említik Gratianus születési helyét, a *Summa Parisiensis* is csak annyit árul el, hogy Gratianus Itáliából származott.⁸ Ez az egyetlen biztos tény, amit születésének helyéről állítani lehet, és bár nagyon is indokolt szülővárosát Orvieto környékén keresni, e feltételezést igazolni nem lehet. Gratianus születésének idejéről sincsenek pontos adataink. Ha a *Decretumot* 1140 körül írta, és ha 1143-ban egy velencei perben még aktív szerepet játszott, akkor mindenképpen a négy doktor kortársa volt, bár Bulgarusnál valamivel idősebb, Irneriusnál pedig több évtizeddel fiatalabb lehetett. Természetesen nem tudjuk, hogy Gratianus hány éves korában állította össze a *Decretumot*, így születésének idejére vonatkozóan is csak feltételezésekre vagyunk utalva.

Gratianus családi körülményeit nem ismerjük. Talán nem származott különösebben előkelő családból, mert akkor a nevének kívül más is fennmaradt volna róla, de nagyon szegény körülmények közül sem származhatott, mivel tanult, képzett volt, bár nem tudjuk, hogy hol sajátította el a *Decretum* megszerkesztéséhez szükséges ismereteket. Talán egy kolostori iskolában tanult, de mindenképpen bizonyos, hogy műve megírásához szüksége volt egy alapvető könyvtárra, amelyben megvoltak azok a munkák, amelyeket a *Decretum* megírásához felhasznált.

Gratianusnak tehát valamiképpen kötődnie kellett valamely kolostorhoz, kolostori iskolához, könyvtárhoz.⁹ E tekintetben a legrégebbi forrás Odofredus, aki szerint Gratianus a *Decretum* megírása idején a bolognai Szt. Félix és Nábor kolostorban tartózkodott.¹⁰ Az 1260 körül író Odofredus nem mondja meg, hogy ezt az állítását mire alapozza, tudósításai nem mindig megbízhatóak. Másrészt Odofredus mellékesen odavetett mondata többféle értelmezésre ad lehetőséget. Arról van szó, hogy Gratianus ideiglenesen, a *Decretum* megírása idején abban a kolostorban tartózkodott, vagy pedig arról, hogy Gratianus rendszeresen ebben a kolostorban dolgozott, tevékenykedett, működött? Odofredus azt sem mondja meg, hogy Gratianus milyen minőségben tartózkodott ott, a kolostor tagjaként vagy csak vendégként, az ottani közösség tagja volt, vagy talán csak a könyvtárat használta? Wilhelmus de Pastrengo szerint csak vendég volt, a XIV. századi veronai származású bolognai jogtanár szerint nem a bolognai Szt. Félix és Nábor, hanem a ravennai Classe bencés kolostorának volt a tagja.¹¹ Noonan szerint azonban Gratianus Ravennához való kötése nem meggyőző. Szerinte a téves adat úgy

⁷ Emil Seckel: Über neuere Editionen juristischer Schriften aus dem Mittelalter, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Romanistische Abteilung* 21 (1900) 328-323.

⁸ Terence McLaughlin: *The Summa Parisiensis on the Decretum Gratiani*, Toronto, The Pontifical Institute of Medieval Studies, 1951, ad D. 18.

⁹ Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai*, Budapest, Szent István Társulat, 1998, 165-169

¹⁰ Odofredus, *Lectura in D. 12.1.1., de rebus creditis*, l. *bene est* (Lugduni 1550, fol. 12va): „Dicimus rubricas non esse authenticas, quia alii fecerunt textum, scilicet ss. patres, alii rubricas, ut magister Gratianus, qui stabat ad monasterium S. Felicis.”

¹¹ Wilhelmus de Pastrengo: De viris illustribus, in: Mittarelli-Costadoni, i.m., III 323.: „Gratianus monachus monasterii de Classe quod prope Ravennam est... Bononiae apud s. Felicem commorans decretorum librum composuit, qui toto orbe insignis habetur.”

keletkezett, hogy Robert de Torigny (1110-1186) kétes értelmű tudósítását, amely arról szól, hogy Gratianus Chiusi püspöke volt, azt Gratianus szülővárosának tekintve előbb Martinus Polonus vette át, majd Gervasio Riccobaldi művében lett Chiusiból (latinul: Clusa) Classe, és Gratianust így hozták Ravennával kapcsolatba.

1433 körül neve egy másik bolognai kolostorral kapcsolatban is felmerül. Brompton krónikája szerint Gratianus a S. Procolo bencés kolostor lakója volt.¹² Johannes Trithemius¹³ is bencésnek mondja, de a Decretumban a paleáktól eltekintve mindössze egyetlen idézetet találunk Szt. Benedek regulájából.¹⁴ A Gratianus bencés voltáról szóló XIV. századi forrás nagyon távol van a Decretum szerzőjének korától, és egyébként is nagyobb megbecsülést várhatnánk el egy benedekrenditől Szt. Benedek regulája iránt.

Gratianus kamalduli voltáról szóló híradások még későbbiek. A kamalduli rend történetének megírása során Mittarelli fedezte fel, hogy az Odofredus által említett Szt. Félix és Nábor kolostor 1113-ból és 1153-ból származó dokumentumok szerint kamalduli volt.¹⁵ A közbeeső időszokról azonban az adatok hiányoznak, azt nem tudjuk biztosan, hogy Gratianus idején is kamalduli volt-e ez a kolostor, ezért egyáltalán nem igazolt, hogy Gratianus maga is kamalduli volt.

Johannes Columna az előbbi forrásoktól teljesen különbözően tudósít 1335-ben. Szerinte Gratianus az Abbazia di San Nicolò al Monte Orvietano kolostor szerzetese volt Ficulle községben. A Decretumot itt készítette el. Az elkészült művet be akarta mutatni a pápának, de – a krónikás elbeszélése szerint – „quia monachus et pauper erat”, nem nyert bebocsátást a pápa elé. Ezért egy prelátus közbenjárását vette igénybe, aki azonban ahelyett, hogy Gratianus érdekeit képviselte volna, magát adta ki a Decretum szerzőjének. A Gratianus szerzői jogait bitorló pap álnokságára azonban hamar fény derült, III. Jenő pápa a csaló papot megbüntette, a Decretumot jóváhagyta és kihirdette, Gratianust pedig munkájának jutalmául Chiusi püspökévé nevezte ki.

Hogy Gratianus Chiusi püspöke volt, elég korán feltűnő állítás. Az 1162 és 1184 között író Robert de Torigny, Mont Saint-Michel apátjának tudósítását több 1180 körülre datálható kézirat is alátámasztja.¹⁶ A Chiusi püspökök névsora azonban elveszett, így az állítást sem megcáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk. Robert de Torigny azonban jogtörténeti tekintetben nem túl megbízható ismeretforrás, elegendő itt az Irneriusszal kapcsolatos állításaira utalni.

A középkori szóhasználatban gyakori a „magister Gratianus” kifejezés. A „Sicut vetus testamentum”¹⁷ summa magister operisről beszél, Stickler pedig Gratianust

¹² *Historiae anglicanae scriptores decem*, London 1652, II 2388.

¹³ Johannes Trithemius: *De scriptoribus ecclesiasticis*, Parisii 1493, fol. 85r

¹⁴ Stephan Brechter: Die Regula Benedicti im Decretum Gratiani, *Studia Gratiana* 2 (1954) 3. (A palea olyan szövegrész a Decretumban, amely a hagyomány szerint nem Gratianustól, hanem tanítványától, Paucapaleától származik.)

¹⁵ Mittarelli-Costadoni, i.m., III 307.

¹⁶ Rudolf Weigand: Frühe Kanonisten und ihre Karriere in der Kirche, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Kanonistische Abteilung* 101 (1990) 153.: Paris, B. N. lat. 3884, fol. 15vb: „Concordia discordantium canonum iuxta determinationem Gratiani episcopi que in duas partes principaliter est divisa.”

¹⁷ Noonan ezt a summát tekinti Paucapalea művének, és nem a Schulte által kiadott summát. Ld. Noonan, J. T.: The True Paucapalea?, in: *Proceedings of the Fifth International Congress of Medieval*

„theologiae magister”-nek tekinti.¹⁸ Valószínű, hogy a „magister” kifejezés arra utal, hogy a szóbanforgó személynek tanítványai voltak. Hogy Gratianus pontosan mit tanított és hol, nem tudjuk. Hogy Decretumát tankönyvnek szánta-e vagy sem, szintén nem tudjuk, bár valószínű. Az azonban bizonyos, hogy ha Gratianust jogtanárnak tekintjük, akkor Irneriust még inkább annak kell tekintenünk.

Gratianus, Irneriushoz és a négy doktorhoz hasonlóan peres ügyekben is aktív lehetett. 1143-ban Goizo, pápai legátus Velencében a trevisói püspök felett ítélkezve magister Walfredustól, Gratianustól és a páviai Mózesztől, a későbbi ravennai érsektől kért véleményt.¹⁹ Bár Gratianus itt nem magisterként szerepel, és maga a név elég gyakori volt, talán feltételezhetjük, hogy az itt szereplő Gratianus azonos a Decretum legalább egy részének a szerzőjével.

Ki volt tehát Gratianus? Erre a kérdésre talán sohasem tudunk teljes egyértelműséggel válaszolni. Noonan szerint nem bizonyított, hogy püspök volt, sem az, hogy teológiát tanított, sem az, hogy valamely monasztikus rend tagja volt. Csak annyi bizonyos, hogy a Decretum legalább egy részének ő volt a szerzője, valamint, hogy a négy doktor kortársa volt. Működése a négy doktor tevékenységéhez hasonlít leginkább. Gratianust tévedés lenne Irneriushoz hasonlítani, hiszen őt Irnerius több évtizeddel megelőzte.

II. A Decretum szerzősége

1. A Decretum redakciói. A Corpus iuris canonici legterjedelmesebb részét alkotó Decretum – eredeti címén *Concordia discordantium canonum* – szerzőségét a hagyomány és a történelmi kútfők túlnyomó többsége a XII. századi Itáliában élő, a négy doktor kortársának számító Gratianusnak tulajdonítja, ugyanakkor sem a források, sem a szakirodalom nem egységes annak megítélésében, hogy milyen és mekkora volt Gratianus szerepe e mű megalkotásában. A tudományos vizsgálódás súlypontja nem is annyira Gratianus személyére, mint az általa alkotott műre helyeződik. Amit Gratianus személyéről biztosan tudunk, az lényegében egy mondatban összefoglalható, ezért műve alapján próbálunk közelebb férkőzni Gratianus alakjához.

A kánonisták már régóta tisztában vannak azzal, hogy a Decretum nem teljes egészében Gratianus alkotása. Már a Summa Parisiensis is arról beszél, hogy a bolognai magisterek bizonyos kiegészítéseket eszközöltek Gratianus művén²⁰, a paleákról pedig mindig is köztudomású volt, hogy nem Gratianustól származnak. A modern kutatás feladata ezért lényegében abban áll, hogy megállapítsa Gratianus

Canon Law, Salamanca, 21-25 September 1976, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1980, 157-186.

¹⁸ Alfons Maria Stickler: *Historia iuris canonici latini*. Institutiones academicae, I Historia fontium, Torino: Apud Custodiam Librariam Pont. Athenaei Salesiani, 1950, 202.

¹⁹ Andrea Gloria: *Codice diplomatico padovano dall'anno 1101 alla pace di Costanza*, I, Venezia 1879, 313.

²⁰ Summa Parisiensis, ad C. 35 qu. 2-3 c. 21.: „Magistri Boloniensis... alium paragraphum, correctionem apposuerunt.” (A Summa Parisiensis a Decretumnak a francia-rajnai dekretista iskolák valamelyikében 1160 és 1170 között keletkezett összefoglaló, tankönyvszerű magyarázata.)

hozzájárulásának mértékét, a szöveg redakcióinak számát, és azonosítsa azok kéziratait. Ha nem is mondhatjuk, hogy kutatási eredményei minden tekintetben elfogadhatóak, ezeket a feladatokat A. Winroth²¹ oldotta meg, elsősorban nagy részben A. Vetulani²² és Weigand²³ kutatásaira támaszkodva. Kutatásait többen különféle feltevésekkel egészítették ki (Larrainzar, Lenherr, Pennington).

Bár a kéziratok alapján immár általánosan elismert tény, hogy a Decretum nem egyszerre papírra vetett alkotás, hanem több redakciója vagy legalábbis szövegváltozata volt, a kéziratok értékelésében azonban a vélemények megoszlanak, és két ellentétes álláspont különböztethető meg.

Winroth véleménye szerint a Decretumnak két redakciója volt, amely két különböző személynek tulajdonítható. A két különböző szerzőt Winroth Gratianus I-nek és Gratianus II-nek nevezi. Szerinte az első redakció 1139 után keletkezett, a második redakció pedig 1158-ra készült el.

Ezzel ellentétes Larrainzar felfogása, aki szerint a Decretum több lépésben keletkezett. A mű legelső változatát a St. Galleni Apátságban őrzött Ms. 603 jelzetű kézirat (*Sg*) tartalmazza. A firenzei Nemzeti Könyvtárban őrzött Conv. Soppr. A.I.402 jelzetű kézirat (*Fd*) lenne a következő változat (*Concordia*). E kéziratot Larrainzar szerint maga Gratianus egészítette ki a kézirat margójára írt magyarázatokkal, bővítésekkel. Az *Fd* felhasználásával Gratianus alkotta meg tehát a Decretumot, amelyet még többször kiegészítettek, többek között az ún. paleákkal. Larrainzar szerint a Decretum végső változatának elkészítése 1160 körülre tehető.

Larrainzar és Winroth között főként két kézirattal kapcsolatban bonatkozott ki a vita. Az egyik ilyen kódexet a Firenzei Nemzeti Könyvtár őrzi a Conv. Soppr. A.I.402 jelzet alatt, amelyet a szakirodalomban Weigand nyomán *Fd* rövidítéssel jelölnek.²⁴ Ez a kódex a szöveg margóján számos olyan kiegészítést, javítást tartalmaz, amely a második redakció szövegével egyezik. E tény a kutatók többféleképpen értelmezik. Carlos Larrainzar szerint az *Fd* nem egyszerűen egy az első redakció kéziratái közül, hanem a szövegbeli kiegészítéseket, javításokat maga Gratianus illetve az irányítása alatt dolgozó írnokok vezették rá a kódex lapjaira. Az *Fd* e feltételezés szerint Gratianus eredeti szerzői példánya volt, amelyen végigkövethetjük a második redakció kialakítását. Az *Fd*-t tehát a Decretum második redakciója egyetlen hiteles példányának kellene tekintenünk.

Winroth ellentétben Larrainzar állításaival nem ismeri el, hogy az *Fd* Gratianus eredeti szerzői példánya lenne. Szerinte a javítások nem az 1140-es évekből erednek, nem felelnek meg teljes mértékben a második redakció szövegének,

²¹ Winroth: *The Making of Gratian's Decretum*, i.m.

²² Vetulani: i.m.; Jean Gaudemet: Adam Vetulani et le Décret de Gratien, *Revue historique du droit français et étranger* 69 (1990) 394-399.

²³ Főként ld. Weigand: Chancen und Probleme einer baldigen kritischen Edition der ersten Redaktion des Dekrets Gratians, *Bulletin of Medieval Canon Law* 22 (1998) 53-75.; Rudolf Weigand: Zur künftigen Edition des Dekrets Gratians, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte Kanonistische Abteilung* 83 (1997) 32-51.

²⁴ Larrainzar: *El Decreto de Graciano*, i.m. Cáfolata: Winroth, A.: Le Décret de Gratien et le manuscrit florentin. Une critique des travaux de C. Larrainzar sur Gratien I, *Revue de droit canonique* 51/2 (2001) 211-231

ezenkívül két másik kódexben (Aa és Bc)²⁵ is fellelhetők különféle javítások. Semmi sem igazolja, hogy a firenzei kódexen maga Gratianus dolgozott volna. Az Fd-n eszközölt javítások, megjegyzések nem Gratianus tollából erednek, hanem pusztán arról van szó, hogy az első redakció immár elavult szövegét a középkorban szokásos módon a második redakció textusához igazították. Mivel a középkorban a pergamen előállításuk különösen költséges volt, a középkori könyvhasználók igyekeztek a pergament például vakarással újrafelhasználhatóvá tenni, vagy az elavult szövegvariánst kiegészítésekkel korszerűsíteni. Az Fd esetében is erről van szó, a kódex használója összevetette szövegét a második redakció kézírataival, és az eltéréseket a margón jelölte. Az Fd tehát nem Gratianus szerzői példánya, hanem az első redakciónak a második redakció alapján korrigált változata.

Még érdekesebb kérdéseket vet fel a St. Galleni Apátságban őrzött Ms. 603 jelzetű kézirat (*Sg*), amely egyébként már régóta ismert. Az *Sg* főként abban különbözik az első redakció kézírataitól, hogy distinctiókat nem tartalmaz, hanem csak 33 causát. Az első causa szerkezete azonban sajátos: egy causába sűrítve tartalmazza a 27-101. distinctiókat, tehát ebből a kéziratból végsősoron csak az 1-26. distinctiók hiányoznak, amelyek főként a jog felosztásáról és forrásairól szólnak.

Más tekintetben is eltér az *Sg* az első redakció kézírataitól. Kevesebb római jogi idézetet tartalmaz, szövege rövidebb, egyszerűbb, mint az első redakció. Carlos Larrainzar mellett érvel, hogy az *Sg* megelőzi az első redakciót, és az első redakció fennmaradt vázlatának tekinthető. Szerinte Gratianus *Decretuma* eredetileg csak causákból állt, a distinctiók csak a későbbi redakciók során tűntek fel.²⁶

A kutatók nagy része azonban másként vélekedik. Winroth és Titus Lenherr szerint Larrainzar érvei nem meggyőzőek. Az *Sg* az első redakció szövegével egyező módon utal az 1139-ben megrendezett II. lateráni zsinat 28. kánonjára, így az *Sg*, (éppen úgy, ahogyan az első redakció sem) datálható 1139 előttre. Sokkal inkább megalapozott az a vélemény, hogy itt az első redakció transformatiójáról van szó. Winroth és Lenherr elutasítják Larrainzar érveit, és álláspontjuk szerint a *Decretum* legkorábbi fennmaradt első változata 1139-re készült el, azt megelőző vázlatról nincsen tudomásunk.²⁷

2. A redakciók keletkezésének ideje. Mikorra datálhatjuk tehát a *Decretumot*? Egyértelmű, hogy az első redakció nem datálható 1139 előttre, mivel a II. lateráni zsinat rendelkezéseire ez a redakció is utal.²⁸ Az első redakció a második redakció terjedelmének mintegy a fele, ezért ekkora mű elkészítéséhez bizonyosan több évre volt szükség. Hogy mikor fogott bele Gratianus a munkába, nem tudjuk, erre

²⁵ Aa = Admont, Stiftsbibliothek 23 et 43; Bc = Barcelona, Archivo de la Corona de Aragón, Ripoll 79

²⁶ Carlos Larrainzar: El borrador de la 'Concordia' de Graciano: Sankt Gallen, Stiftsbibliothek MS 603 (=Sg), *Ius Ecclesiae* 11 (1999) 593-666. Cáfolata: Anders Winroth: Le Décret de Gratien et le manuscrit florentin. Une critique des travaux de C. Larrainzar sur Gratien II, a szerző honlapján.

²⁷ Kenneth Pennington: Winroth, The Making of Gratian's *Decretum* (recension), in *Speculum* 78 (2000) 294-297.

²⁸ Winroth, i.m. 140.: „The earliest possible date for the completion of the first recension is, hence, 1139.”

vonatkozóan a Decretumból következtetéseket nem tudunk levonni. Noonan szerint 1130-nál korábbra visszamenni pusztán találgatás. A C. 2 q. 6 p. c. 31-ben foglalt fellebbezési formula sem teszi lehetővé a datálást.²⁹

Ha az első redakció 1139 körül íródott, mikor készült el a második redakció? A kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, mert különféle hozzátoldások még az 1150-es években is születtek.³⁰ Bizonyos, hogy 1158-ban már elkészült a második redakció, mert belőle idéz Petrus Lombardus híressé vált Sententiáiban. Egy 1150-ben írásbafoglalt ítélet³¹ arra utal, hogy talán már 1150-ben közkézen forgott a második redakció, bár e forrás nem feltétlenül megbízható.

3. Gratianus szerzőségének kérdése. A datálás kérdésével szorosan összefügg a szerzőség kérdése. Winroth két egymástól különböző szerző két redakciójáról beszél, Larrainzar viszont a több lépésben készülő mű koncepcióját részesíti előnyben, amelyen még az 1160-as években is dolgoztak.³² Winroth – mint láttuk – a két szerzőt a Gratianus I. és a Gratianus II névvel jelöli, Gratianus I alatt értve az „igazi” Gratianust, akitől a mű eredeti elképzelése és az első redakció ered, és akinek a neve szerinte valóban Gratianus volt, míg a második redakció szerzője, vagyis Gratianus II valódi nevét, kilétét nem ismerjük. Azt a feltételezést, hogy a két redakció két különböző személytől ered, Winroth arra alapozza, hogy a két redakció szerzőjének a római joggal szemben elfoglalt álláspontja, a római jogban való jártasságának foka homlokegyenest eltérő. Ez a különbség olyan nagy mértékű, hogy lehetetlen egyetlen személyt látni mindkét redakció mögött. Pennington e tekintetben óvatosabb. Noha elismeri a két redakció jelentős különbségeit, mégsem tartja valószínűnek, hogy a korai dekretisták említés nélkül hagyták volna, hogy egy Gratianus tekintélyével összemérhető szerző dolgozta át a Decretumot.³³ A korai summák, így például a Summa Parisiensis inkább arról beszélnek, hogy Gratianus művét a bolognai magisterek egészítették ki. Ezek a megjegyzések inkább arra utalnak, hogy a Decretum átdolgozásában többen is szerepet vállaltak, akik Gratianusnál járatosabbak voltak a római jog irodalmában. A C.16 qu. 3 p.c. 15-nél kifejezetten egy legista hozzájárulását kell feltennünk, aki a Glossa Palatina szerint Jacobus volt.³⁴

Kétségtelen, hogy a Decretum első redakciója nem tanúskodik magas szintű római jogi műveltségről. Persze ugyanez elmondható a Decretum végső változatáról is, amely szintén visszafogott e tekintetben. Ebből azonban tévedés lenne Winroth-hoz hasonlóan olyan következtetéseket levonni, hogy Gratianus I

²⁹ Emil Friedberg: *Corpus Iuris Canonici*. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludovici Richteri, I Decretum magistri Gratiani, Leipzig 1879, 477.: „Ego A. sanctae Reginae ecclesiae minister licet indignus contra sententiam domini Gualterii sanctae Rauennatis ecclesiae archiepiscopi iniuste in me latam pridie Kal. Magi Anno incarnationis Domini MCV. feria quarta, Romanam sedem appello.”

³⁰ Winroth, i.m. 144.: „Both recensions of the Decretum were completed in Bologna within the comparatively short timespan between 1139 and, at the very latest, 1158.”

³¹ Paul Nardi: Fonti canoniche di una sentenza del 1150, *Studia Gratiana* 29 (1998) 661-670.

³² Carlos Larrainzar: La formación del Decreto de Graciano por etapas, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* Kanonistische Abteilung 76 (2001) 67-83.

³³ Pennington: i.m. 294-297.

³⁴ Glossa Palatina, ad C. 16. q. 3 d. p. c. 15.: s. v. *non potest* (Vat. Pal. Lat. 658, fol. 59ra): „Dicitur enim quod dominus Iacobus interposuit has leges.”

római joggal szembeni tartózkodó álláspontja tulajdonképpen arra vezethető vissza, hogy az 1130-as években a római jogot tudományos színvonalon egyáltalán nem művelték, Bolognában nem oktatták, és Irnerius sem volt a római jog tudományos művelésének első képviselője. Minthogy a római jogot Winroth szerint az 1130-as években nem művelték, Gratianus I sem tartotta azt fontosnak.

Amint erre Kenneth Pennington is rámutat, Winroth e feltételezései ellentétben állnak a történeti tényekkel.³⁵ 1076 óta dokumentálható a Digesta és a római jog ismerete különféle perekben. Egy 1107-ben Rómában lezajlott per a felek magas szintű római jogi műveltségéről tanúskodik, amelyet gyakorlati célok érdekében fel is használtak.³⁶ Különösen a felperes egyházi jogi személy jogi képviselőjének érvei tükrözik vissza a római jog alapos ismeretét. A római kúriában a XII. század elejére már a római jog ismerete elengedhetetlenné vált. A római egyház kancellárja Haimericus maga kéri fel Bulgarust a római perjog összefoglalására, aki ennek a felkérésnek igen magas színvonalat képviselő munkában tesz eleget. A littera Bononiensis elkészítése (vagyis a Corpus iuris civilisnek a bolognai oktatásban használt változata) is komoly tudományos színvonalat feltételez, amelynek elkészítését éppen a római jog elterjedése motiválhatta. Landulfus iunior és mások Irneriust magisterként említik, amely a bizonyított gyakorlati tevékenysége mellett arra utal, hogy a római jog oktatásának megkezdése az ő nevéhez köthető. Ezek a tények Pennington szerint arra utalnak, hogy az 1130-as években a római jog művelésének színvonala sokkal magasabb szintet ért el, mint azt Winroth feltételezi.

Winroth legutóbbi cikkében a Decretum és a Panormia római jogi szakaszait vetette össze. Megállapította, hogy a Decretum első redakciójából lényegében hiányoznak a Panormiában szereplő római jogi szövegek.³⁷ Gratianus bizonyíthatóan felhasználta Yves de Chartres Panormia című művét a Decretum összeállításához, de a római jogi részeket mellőzte belőle. Winroth Gratianus eljárásának indokál pusztán annyit tud felhozni, hogy szerinte Gratianus római jogi ismeretei a kor színvonalán állottak, de mivel a római jog művelése ekkor még igen alacsony színvonalon állt, Gratianus sem tudott volna több római jogi elemet felvenni a Decretumba. E magyarázat mondvacsinált és elégtelen.

A Panormia több mint három évtizeddel korábban keletkezett a Decretumnál. A Panormia a római jogi ismereteknek több mint három évtizeddel korábbi színvonaláról tanúskodik. Gratianus azonban még ezeket sem alkalmazza. Gratianus római jogi ismeretei még az 1090-es évek második felében megszokott színvonalat sem érik el, ami nem éppen hízelgő kijelentés egy 1130-as években alkotó jogi szakíró tudományos színvonalára nézve. Két, egymást kizáró

³⁵ Kenneth Pennington: The Birth of the Ius commune: King Roger II's Legislation, *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 17 (2006) 1-40.; Kenneth Pennington: The „Big Bang”: Roman Law in the Early Twelfth-Century, *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 18 (2007) 43-70

³⁶ Antonio Padoa Schioppa: Le rôle du droit savant dans quelques actes judiciaires italiens des XIe et XIIe siècles, in: *Confluence des droits savants et des pratiques juridiques*. Actes du Colloque de Montpellier (12-14 décembre 1977), Milano 1979, 341-371

³⁷ Anders Winroth: Roman Law in Gratian and the Panormia, in: *Bishops, Texts and the Use of Canon Law Around 1100: Essays in Honour of Martin Brett*. Edited by Bruce C. Brasington and Kathleen G. Cushing., Aldershot, Ashgate, 2007, 183-188

feltételezés lehetséges tehát: Gratianus pusztán saját személyes képzetlenségéből eredően nem ismerte a római jogot, vagy pedig szándékosan hagyta figyelmen kívül azt. A Panormia római jogi részeinek mellőzése ez utóbbit támasztja alá.

Véleményem szerint éppen a Panormia elemzése bizonyítja azt, hogy Gratianus szándékosan járt el. Gratianus viselkedésének oka véleményem szerint az 1130-as években megtartott zsinatok rendelkezéseiben van. Az 1130-as clermonti, az 1131-es reimsi, az 1135-ös pisai és az 1139-es lateráni zsinat megtiltotta a szerzeteseknek, hogy a római jog művelésével foglalkozzanak.³⁸ Ha elfogadjuk azt a nem mindenki által elfogadott véleményt, hogy Gratianus szerzetes volt, akkor azt kell mondanunk, hogy Gratianus az 1130-as években tulajdonképpen illegális tevékenységet folytatott volna a római jog Decretumba való felvételével. Ő mint szerzetes köteles volt engedelmeskedni a zsinat rendelkezéseinek, de még ha nem is volt szerzetes, akkor is bizonyára figyelembe vette azt a római jog elleni hangulatot, amely az idézett zsinatok rendelkezéseiben megnyilatkozik. Szándékos volt tehát Gratianus magatartása, mert bár kényszeredetten, de lényegében az említett rendelkezéseknek engedelmeskedett, és ezért a római jogi elemek viszonylagos hiánya semmiképpen sem tudható be Gratianus jogi műveletlenségének. Ez a római jog ellenes hangulat később enyhült, és a XII. század végére már a római jog erőteljes alkalmazása volt az aktuális irányzat. A Decretum második redakciója már e felfogás előfutára volt. Valószínűleg ennek már nem is a szerzetes Gratianus volt a szerzője, hanem olyan világiak vagy világi klerikusok, akiket már nem kötött a római jog művelésének tilalma.

³⁸ Robert Somerville: Pope Innocent II and the Study of Roman Law, in: *Papacy, Councils and Canon Law in the 11th-12th Centuries* (Collected Studies 312) Aldershot, Ashgate, 1990, 105-114